

Динамічне моделювання словотвірної системи

Щигло Лариса Володимирівна

Київський національний лінгвістичний університет

l.schiglo@gmail.com

Ключові слова: мовна динаміка, динамічний словотвір, словотвірна система, синхронно-діахронний метод, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма.

Key words: language dynamics, dynamic word-formation, word-formation system, synchronous-diachronic method, word-formation nest, word-formation paradigm.

Як відомо, проблема співвідношення синхронії та діахронії вирішувалося упродовж тривалого часу по-різному: від абсолютного заперечування зв'язку між цими поняттями (“синхронічний” феномен не має нічого спільного з діахронічним” (Соссюр, 1998, с. 116) до ствердження, що діахронія є складовою частиною синхронії (Кацнельсон, 1975, с. 425; Келлер, 1997). Фердинанд де Соссюр пов'язував синхронічну лінгвістику зі статикою, а діахронічну – з еволюцією (тобто динамікою), вважаючи, що “синхронічним є все, що стосується статичного аспекту, діахронічним - усе, що стосується еволюції” (Соссюр, 1998, с. 103). Це не заважало йому стверджувати, що, “справді, абсолютної нерухомості не існує” (там само, с. 177).

Поняття статичної та динамічної у науковому лінгвістичному просторі також як і поняття діахронії та синхронії висвітлюється неоднозначно. До того ж проблему словотвірної динаміки мовознавці розв'язують теж по-різному. Так, М.Д. Степанова та В. Фляйшер (Степанова – Фляйшер, 1984, с. 182) вважають, що динаміка постійно існує у словотворі, зокрема й у синхронії. К. Бузашшиова (Buzássyová, 1999, с. 218) розрізняє діахронічну та синхронічну динаміку. Вона вбачає різницю між ними у тривалості досліджуваного часового періоду близько 30–40 років. Натомість актуальним завданням досліджень із словотвору К. Бузашшиова (Buzássyová, 1999, с. 224) вважає розв'язання питання про місце стикання синхронії та діахронії. З іншої концепції виходить О.А. Земська (Земская, 1999, с. 257). Вона наголошує, що словотвір може бути як синхронічним, так і діахронічним. При цьому синхронічний словотвір має на меті дослідження відношень у системі, натомість діахронічний — процеси розвитку. О.А. Земська пише: “Моя праця спрямована на вивчення мікроісторії, отже, вона належить до галузі діахронічного словотвору”. Для новітньої лінгвістики властива точка зору, що її висловлює І.С. Шевченко (Шевченко, 1998, с. 10; Шевченко, 1999, с. 5): “Ми не абсолютизуємо ні синхронічного, ні діахронічного підходів. Кожний з них як інструмент пізнання характеризує певна ефективність, плідність та евристичні можливості і доповнює інший”. Наприклад, під час синхронічного дослідження словотвору виокремлюють певний афікс і висвітлюють важливі реляції його функційного буття. Натомість за умови діахронічного підходу відносно статичний стан знову набуває динаміки, тобто історичного руху, і тільки так веде до повного розуміння синхронних здобутків (Шевченко, 1998, с. 93). Доцільність поєднання діахронічного та синхронічного підходів відчувають також інші лінгвісти, тому І.С. Улуханов (Улуханов, 1992; с. 5; Улуханов, 1999, с. 20), О.В. Никитевич (Никитевич, 2000, с. 217) пропонують застосовувати у словотворі синхронно-діахронний метод, що полягає, на думку І.С. Улуханова насамперед у визначенні того, “якою мірою синхронні зв'язки між явищами, що існують, відображають процес розвитку одного явища з іншого” (Улуханов, 1992, с. 5; Улуханов, 2003, с. 4). Синтез синхронічного та діахронічного підходів, статичної й динамічної сприяє виявленню цілісної картини словотвору

(Жаналина, 2004, с. 68), створенню адекватної мовної картини світу (Заметалина, 2002, с. 92).

Отже, незалежно від того, про яку мову йдеться, лінгвісти доходять висновку, що синхронія й діахронія, статика й динаміка нерозривно пов'язані між собою історичні словотвірні процеси знаходять своє відображення в сучасних мотиваційних відношеннях, які, у свою чергу, є базою для активних процесів словотвору в певний часовий проміжок існування мови та на перспективу” (Соколова, 2004, с. 66).

Застосування синхронно-діахронного підходу для дослідження словотвірних явищ і процесів, уявляється нам, тим ракурсом, який в повному обсязі дозволяє досягнути безперервності розвитку системи словотвору будь-якої мови, в нашому випадку – німецької. Варто також зауважити, що вивчення словотвірної системи в рамках синхронно-діахронного підходу уможливорює розгляд дериваційних процесів виходячи із системного статусу об'єктів, що змінюються на різних етапах розвитку німецької мови, що сприяє виявленню як тенденцій еволюції словотвірної системи загалом, так і динаміки словотвірних відношень зокрема (Дмитриєва, 2010; Дмитриєва, 2012, с. 42–46).

Нами вбачається, що для динамічного словотворення однією з найбільш релевантних комплексних одиниць опису системи словотвору є словотвірне гніздо. Проблеми складу типових гнізд, парадигм всередині гнізд, заповненості / незаповненості місць, призначених для тих чи інших похідних, залишаються актуальними для історичного словотвору. Для німецької мови дослідження такої діахронічної проблематики можна охарактеризувати як фрагментарні, однак, зауважимо, вивчення відношень, що виникають між словотворчими одиницями в рамках комплексних одиниць словотвірної системи (словотвірних парадигм і словотвірних гнізд), сприяє розумінню дериваційних механізмів мови (Дмитриєва, 2010; Иванова, 1999; Пелихов, 2009).

Під час опису синхронних словотвірних гнізд стає очевидним, що похідні слова, що їх формують, утворюється на ранніх зрізах розвитку мови. Тому для повного структурно-семантичного опису того чи іншого гнізда, на нашу думку, звернення до початкового етапу його формування та функціонування упродовж усієї історії мови є плідним і значущим. Історичний аспект вивчення словотвірних гнізд передбачає попереднє встановлення зрізів (етапів) в історії безперервних словотворчих процесів у досліджуваній мові. Розмежування зрізів здійснюється, зазвичай, відповідно до історії народу та історії мови цього народу. Звідси, найбільш результативним варто визнати вивчення того чи іншого гнізда упродовж історії цієї мови. Так, вивчення еволюції структури і семантики словотворчих процесів у словотвірному гнізді, в нашому дослідженні, базується на основі традиційної історичної періодизації німецької мови, запропонованої В. Шерер (Scherer, 1878), прийнятої О.І. Москальською, Ф. Клуге і отримала широке поширення завдяки можливості відображення основних етапів розвитку літературної німецької мови. Відповідно до даної періодизації в історії літературної німецької мови виокремлюються 4 періоди:

- 1) давньоверхньонімецький період (althochdeutsch) з 770 р. – 1050 р.;
- 2) середньоверхньонімецький період (mittelhochdeutsch) з 1050 р. – 1350 р.;
- 3) ранньоверхньонімецький період (frühneuhochdeutsch) 1350 р. – 1650 р.;
- 4) нововерхньонімецький період (neuhochdeutsch) з 1650 р. по теперішній час. (Москальская, 1985, с. 29)

Дієслово *gehen* належить до прагерманської лексики. Незважаючи на свій архаїчний характер, воно активно вживається в німецькій мові упродовж багатьох століть. Так, основне первинне значення слова *gehen* було сформовано вже в VIII ст. і

залишається незмінним до сьогодні. Таке явище можна пояснити тим, що лексема *gehen* як ядро семантичного поля безпосередньо пов'язана з життям людини і її діяльністю. Воно входить в ті фундаментальні елементи, на які спирається буття людини і всього живого. Майже всі значення слова *gehen* склалися до XVIII ст. На сучасному етапі розвитку мови збереглися і функціонують в повному об'ємі. Дієслово *gehen* займає центральну позицію в системі дієслова і є твірною основою в німецькій мові. Зазначене дієслово характеризується широким спектром вживання, глибоким історичним корінням, що й зумовило появу розгалуженої мережі похідних та слугує багатим матеріалом для дослідження словотвірного гнізда (і ширше – макрогнізда) з його основою-вершиною.

У площині нашого аналізу знаходиться словотвірне гніздо з основою-вершиною *geh-*, що реконструюється для кожного з позначених вище періодів мовного розвитку. Це гніздо ще не ставало об'єктом послідовного синхронно-діахронного аналізу в німецькій мові. За довгий час існування досліджуваного гнізда в німецькій мові з'явилося більше 100 слів з основою-вершиною *geh-*. Як засвідчує аналіз, в давньоверхньонімецькій мові воно являло собою малорозгалужену систему парадигм з незначною кількістю похідних. Так, словотвірне гніздо з основою-вершиною *geh-* налічувало лише 18 слів. У давньоверхньонімецькій період формування словотвірного гнізда з основою-вершиною *geh-* утворюються основні дієслівні префіксальні парадигми: 7 префіксальних похідних від основи *gangan*, які в свою чергу ставали вершинами нових парадигм. У словотвірному гнізді давнього періоду з'являється 5 іменників зі значенням процесу, утворених шляхом конверсії: двн. (давньоверхньонімецький) *gang* “суч.(сучасний) *Gang*”, двн. *anagang* “суч. *Angang*”, двн. *duruhgang* “суч. *Durchgang*”, двн. *ubargang* “суч. *Untergang*”, двн. *Uzgang* “суч. *Ausgang*”. Інша ситуація в цей період в парадигмі прикметників Вона представлена лише 1 похідним словом, утвореним від префіксальної дієслівної основи *duruhgangan* зі значенням якості: двн. *durhgengig* „суч. *durchgängig*“.

На середньому етапі розвитку німецької мови словотвірне гніздо з основою-вершиною *geh-* успадковує похідні лексеми давньоверхньонімецького періоду. Зміни відбуваються лише на фонологічному рівні, пов'язані з появою умлауту. Так, порівняємо два префіксальних дієслова: двн. *ubargan* і свн. (середньоверхньонімецький) *übergan*.

Ключовою тенденцією динаміки словотвірного гнізда з основою-вершиною *geh-* в нововерхньонімецькій період є розширення його словотвірних парадигм за рахунок дієслівних та іменникових похідних. Типовою для дієслова *gehen* в цей період є тризонна субстантивно-ад'єктивно-вербальна словотвірна парадигма з такими семантичними позиціями: в субстантивній зоні: “виконавець руху” – *m Gänger*, “предмет, названий твірною основою” – *m Abgängsel* “особа за видом діяльності” – *m Abgänger m 'Durchgänger*, “місце руху” – *m Ausgang, m Durchgang*, “опредметнений рух” – *m Gang*; у вербальній зоні: “просторова модифікація дії” – *aufgehen, 'durchgehen, eingehen*; в ад'єктивній зоні: “наділений ознакою, названою твірною основою” – *angängig*, “придатний до чого-небудь” – *gangbar*.

Важливим параметром, за яким виявляється якісний і кількісний словотвірний потенціал будь-якої основи-слова є глибина її словотвірного гнізда. Остання залежить від ступенів похідності, які є послідовно розташованими рядами слів, утворених за допомогою афіксів (з нульовим також) від твірної основи. Глибина словотвірного гнізда на різних ступенях похідності неоднакова: основний масив похідних слів у словотвірних гніздах припадає на I – II ступені. Так, інвентар словотвірних засобів, що слугує для творення похідних одиниць у словотвірному гнізді з основою-вершиною *geh-* на першому ступені словотворення характеризується найбільшим розмаїттям. В

утворенні дієслів беруть участь префікси: *er-*, *ver-* *zer-*, напівпрефікси: *ab-*, *an-*, *aus-*, *durch-*, *um-* та інші, а також частотні компоненти: *auseinander-*, *dazwischen-*, *empor-* та багато інших. На першому ступені похідності (твірною є непохідна основа) утворюються віддієслівні афіксальні іменники (*m Geher*), прикметники (*geherisch*), дієслова (*umgehen*, *zugehen*). За конверсією на першому ступені утворюються переважно іменники (*n Gehen*). Поодинокими є суфіксальні іменники, що утворюються за допомогою суфіксів *-e*, *-er*, *-ling*, *-t*, *-ung*. Прикметники утворюються внаслідок ад'єктивації дієприкметника теперішнього часу (*gehend*). Другий ступінь похідності представлений іменниками, прикметниками, дієсловами. Прикметники утворюються суфіксальним способом від абстрактних імен, що виражають процес руху (*gänglich*, *gangbar*). Префіксальні основи відзначаються активністю у подальшому творенні іменників шляхом конверсії (*m Aufgang*, *m Ausgang*). На другому ступені похідності частотністю відзначаються утворення з подвійною префіксацією (*vorbeigehen*). Для наступних ступенів словотворення характерне поступове зниження словотвірної активності як твірної основи *geh-*, так і її словотворчих формантів. На третьому ступені похідності утворюється незначна кількість іменників та прикметників, утім, варто підкреслити, що їх характерною особливістю є втрата семантичного зв'язку з твірною основою, тобто вони не виражають значення руху, на четвертому ступені похідності словотворчий процес, пов'язаний з творенням віддієслівних похідних на позначення руху, завершується.

У межах віддієслівного словотвірного гнізда з основою-вершиною *geh-* його члени вступають у різні парадигматичні відношення. Найпоширенішими типом серед них виявлено синонімічні відношення, що ґрунтуються на твірних основах, тотожних або близьких за лексичним значенням, і словотворчих формантів, тотожних за функціями та семантичною структурою.

Характер семантичних синонімічних відношень зумовлюється такими чинниками:

- різним обсягом семантичних структур лексичних значень словотвірних синонімів;
- наявністю диференціальної смислової ознаки;
- уживанням синонімів у прямому й переносному значенні;
- різним ступенем характеру або результату дії, зумовленого твірною основою й афіксом;
- відтінками, мотивованими різними твірними основами (Щигло, 2009, с. 175).

Розглянемо семантичні розходження між словотвірними синонімами, що зумовлені словотвірними особливостями цих лексичних одиниць, на підставі яких будуються семантичні синонімічні відношення.

Під час зіставлення слів у всій сукупності їх значень семантичні розбіжності проявляються в різному обсязі значень цих слів. При близькості значень різний обсяг спільнокореневих синонімів пов'язаний із процесом перерозподілу семантичного навантаження між членами синонімічної пари або синонімічного ряду. Це означає, що одне зі слів семантично вужче, інше – семантично ширше. Так, від дієслівної основи *gehen*, утворюються словотвірні синоніми *begehen* = *umgehen*. Як лексеми, вони містять такі лексико-семантичні варіанти:

- begehen*: 1. Обходити (що-небудь), ходити (де-небудь);
 2. Обходити (що-небудь), робити обхід (чого-небудь) (з метою огляду);
 3. Святкувати, відзначати (свято, ювілей) ;
 4. Скоїти (злочин і т.п.);
 5. Створювати (здійснювати); поет. вершити (великі діяння).
- umgehen*: 1. Обходити (тж. військ.);

2. Спорт. обводити (противника);
3. Обходити (перешкоду); уникати (чого-небудь).

Свою синонімічність вони проявляють у таких інтегральних ознаках:

- значення процесуальності – лексико-граматична категорія;
- категорія охоплення рухом (чого-небудь) – поняттєво-категоріальне значення;
- спільний лексико-семантичний варіант “обходити що-небудь” – категоріально-лексичне значення.

Усі інші лексико-семантичні варіанти створюють індивідуальність слів і відрізняють ці слова одне від одного. Для слова *begehen* такими диференціальними ознаками є лексико-семантичні варіанти “обходити (що-небудь), робити обхід (чого-небудь) (з метою огляду)”, “святкувати, відзначати (свято, ювілей)”, “скоїти (злочин і т.п.)”, “створювати (здійснювати); поет. вершити (великі діяння)”, а для слова *umgehen* “спорт. обводити (противника)”, “обходити (перешкоду); уникати (чого-небудь)”.

Смислове розходження між даними синонімами створюється за рахунок індивідуальних лексико-семантичних варіантів у структурах лексичних значень даних слів і проявляється в різному семантичному обсязі слів *begehen = umg*□*ehen*.

Розходження у семантичному обсязі може бути незначним – в одне або декілька слів. Так, словотвірні синоніми *Gang = Hergang* як лексеми містять такі лексико-семантичні варіанти:

Gang: 1. перен. хід, перебіг (подій).

Hergang: 1. дорога, шлях (сюди); (напрямок руху в який-небудь бік, до якогось відомого або наміченого місця);

2. хід, перебіг (подій).

Дані синоніми виявляють синонімічність у спільності таких ознак:

- абстрактність;
- понятійна категорія – процес дії;
- спільність у лексико-семантичних варіантах “хід, перебіг (подій)”.

Диференціація виявляється лише в одному лексико-семантичному варіанті слова *Hergang*. Семантичне перевантаження у парі словотвірних синонімів пояснюється різним ступенем їхнього вживання. Під впливом цього чинника відбувається модифікація значення, тобто розширення або звуження семантичного обсягу слова. Розширення обсягу відбувається також за рахунок нових значень, набутих словом в результаті приєднання багатозначних афіксів.

Виходячи з нашої розвідки стає можливим також виведення загального алгоритму вивчення еволюційного розвитку словотвірного гнізда: 1) за допомогою етимологічних і історичних словників встановити походження твірного слова; 2) зі словників, що відображають давній період існування мови, здійснити вибірку всіх можливих похідних, історично вмотивованих твірним словом і на основі ретельного вивчення структурно-семантичних особливостей кожної одиниці побудувати історичне словотвірне гніздо; 3) на матеріалі тлумачних словників описати специфіку відповідного лексичного масиву, зміни в семантичних і словотвірних відношеннях слів і виявити словотвірний потенціал досліджуваної групи слів на певному часовому зрізі; 4) спираючись на дані тлумачних лексикографічних джерел, що репрезентують сучасний стан мови, прослідкувати еволюцію усіх слів, історично вмотивованих твірною лексемою.

Отже, на різних етапах розвитку німецької мови словотвірному гнізді з основою-вершиною *geh-* поповнюється новими одиницями неоднорідно. У кількісному відношенні гніздо змінювалося так: у давньоверхньонімецькій мові 16 слів, у середньовісньонімецькій 14 слів, у нововерхньонімецькій і сучасній мовах 106 слів. Способи словотворення в уже згаданому гнізді традиційні. Найчастіше слова

утворюються префіксальним і суфіксальним способами. У гнізді є і постфіксальні деривати, і похідні, утворені шляхом конверсії та словоскладання. Варто також підкреслити, що проведений аналіз мовного матеріалу в синхронно-діахронному аспекті дозволив простежити еволюцію словотвірного гнізда з основою вершиною *geh-*, висвітлити характер його формування на різних етапах діахронії німецької мови, що дозволило визначити основні тенденції розвитку як словотворчих процесів, що сприяють його формуванню та визначаються потребою в номінації реалій навколишнього світу і внаслідок цього утворення нових словотвірних моделей, так і словотвірної системи загалом.

Література:

- ДМИТРИЕВА, О. И. (2010): *Динамика словообразовательных процессов: семантико - когнитивный, жанрово-стилистический, структурный аспекты*. Саратов: Научная книга.
- ДМИТРИЕВА, О. И. (2012): Диахрония, синхрония, динамика: проблема синхронно-диахронного исследования словообразовательных подсистем. In: *Вестник Волгоградского государственного университета*, № 2/16, с. 42–46.
- ИВАНОВА, А. В. (1999): *Гнездо с вершиной -каз- как системно-структурное образование*. Москва: МПГУ.
- ЖАНАЛИНА, Л. К. (2004): Словообразовательное значение с позиций интегративного подхода. In: *Филологические науки*, № 4, с. 67–78.
- ЗАМЕТАЛИНА, М. Н. (2002): К проблеме описания функционально-семантического поля в синхронии и диахронии. In: *Филологические науки*, № 5, с. 89–93.
- ЗЕМСКАЯ, Е. А. (1999): Динамика системы современного русского словообразования и проблемы словообразовательной нормы. In: *2. Tagung der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung „Neue Wege der slavischen Wortbildungsforschung“ (Magdeburg, 9.–11.10.97) (Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen u. Literaturen, Bd. 3, s. 257–264.*
- КАЦНЕЛЬСОН, С. Д. (1975): *Значение и структура языка*. Москва: Прогресс.
- КЕЛЛЕР, Р. (1997): *Языковые изменения. О невидимой руке в языке*. Самара: Изд-во СамГПУ.
- МОСКАЛЬСКАЯ, СИ. (1985): *История немецкого языка*. Москва: Наука.
- НИКИТЕВИЧ, А. В. (2000): Устойчивые глагольно-именные сочетания и аффиксальные производные как способы представления глагольной семантики. In: *Materialien der ... Konferenz der Kommission für slavische Wortbildung beim Internationalen Slavistenkomitee “Wortbildung interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschungsgegenstand: Igor Stepanovic Uluchanov zum 65. Geburtstag. Slovoobrazovanie v ego odnosenijach k drugim sferam jazyka (Innsbrucker Beitrage zur Kulturwissenschaft: Slavica Aenipontana, Bd. 10, s. 217–230.*
- ПЕЛИХОВ, Д. А. (2009): *Эволюция корневых словообразовательных гнезд *vrac-, *lec-, *cel- в истории русского языка в сопоставлении с украинским и белорусским*. Челябинск.
- СОКОЛОВА, С. О. (2004): Словотворна мотивація в колі суміжних явищ. In: *Мовознавство*, № 1, с. 62–68.
- СОСЮР, Ф. де. (1998): *Курс загальної лінгвістики*. Київ: Основи.
- СТЕПАНОВА, М. Д. – ФЛЯЙШЕР, В. (1984): *Теоретические основы словообразования в немецком языке*. Москва: Высш. школа.
- УЛУХАНОВ, И. С. (1992): Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронического описания языка). In: *Вопросы языкознания*, с. 5–20.
- УЛУХАНОВ, И. С. (1999): Некоторые проблемы изучения словообразования славянских языков. In: *2. Tagung der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung „Neue Wege der slavischen Wortbildungsforschung“ (Magdeburg, 9. – 11.10.97) (Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen u. Literaturen, Bd. 3, s. 11– 22.*
- ШЕВЧЕНКО, И. С. (1998): *Историческая динамика прагматики предложения: английское вопросительное предложение 16 – 20вв.* Харьков: Константа.
- ШЕВЧЕНКО, І. С. (1999): *Історична динаміка прагматичних властивостей англійського питального речення (16 – 20 ст.)*. Київ: Вид-во: Київськ. держ. лінгвістичний ун-т.

ЩИГЛО, Л. В. (2009): *Словотвірний потенціал дієслівних основ з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові*. Харків: Вид-во Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

BUZÁSSYOVÁ, K. (1999): Динамика в словообразовании (диахронный и синхронный аспекты). In: *2. Tagung der Internationalen Kommission für slavische Wortbildung „Neue Wege der slavischen Wortbildungsforschung“ (Magdeburg, 9. – 11.10.97) (Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen u. Literaturen, Bd. 3)*, s. 217– 222.

SCHERER, W. (1878): *Zur Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin: Schmidt.

Summary

Dynamic Modeling of Word-formation

The article substantiates the principles and methods of synchronous-diachronic analysis of the word-formation system of the German language, examines the possibilities of modeling the historical dynamics of the word-building nest as the main macro-unit of the word-formation system. In the analysis field there is a word-forming nest with the stem *geh-*, which formation is investigated at different periods of the history of the German language. The significance of the verbs of motion in the linguistic picture of the world determined the character and structure of this nest as one of the largest in the German language.